

TREČIOJI SOVIETMEČIO REALYBĖ

Rec.: Ainė Ramonaitė (moksl. red.), *Nematoma sovietmečio visuomenė*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015, 387 p.

Vėlyvojo sovietmečio tyrinėjimai paskutiniaisiais metais sulaukia ypač daug tyrinėtojų dėmesio. Toks populiarumas galėtų būti siejamas su neblėstančiu visuomenės susidomėjimu, noru geriau pažinti posovietinę gyvenamąją erdvę ar su siekiu akademiniam pasaulyje formuoti naujas sovietologines paradigmas, kurios neredukuoja ir nesuprastina sovietinės realybės iki binarinių reikšmių. Šis rudo sovietmečio istorijos tyrimams itin vaisingas. Viena po kitos dienos šviesą išvydo dvi sovietmečiui skirtos studijos – Nerijos Putinaitės *Nugenėta pušis. Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*¹ ir studija *Nematoma sovietmečio visuomenė*² (kartu su ją palydėjusiais dviem šaltinių rinkiniais³). Abi siūlančios kitokius sovietinės visuomenės vaizdinius, bet kartu praplečiančios sovietmečio Lietuvoje suvokimo ribas arba bent jau provokuojančios permąstyti laikotarpį iš naujo. Šioje recenzijoje aptarsime *Nematomą sovietmečio visuomenę*, kuri skaitytoją nukelia į Lietuvos vėlyvąjį sovietmečio

laikotarpį ir tampa savotišku tęsiniu arba, tiksliau, „priešistore“ to, kas buvo atskleista, analizuojant Lietuvos kelią į nepriklausomybę, knygoje *Sąjūdžio ištakų beiėškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*⁴.

Šioje studijoje labiausiai prikausto dėmesį tai, kad autoriai drąsiai meta iššūkį įvairioms sovietologijos paradigmoms – Alexei’aus Yurchako mokyklai, kuri sovietinę visuomenę suvokia kaip ypač įvairialypę, todėl tai, kas iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti nutolę nuo ideologijos ar režimo, tėra heterogeniškos sovietinės visuomenės papildiniai, praplečiantys sovietiško ribas⁵, taip pat totalitarizmo ar neototalitarizmo šalininkams (pavyzdžiui, Nerija Putinaitė, Kęstutis Girnius) ir jų sukonstruotai sovietinei realybei, kurioje pasipriešinimas ir kolaboravimas turi labai griežtas ribas ir aiškų apibrėžimą, todėl „pilkosios visuomenės zonos“ čia neegzistuoja⁶. Tokioms sovietmečio

¹ Nerija Putinaitė, *Nugenėta pušis. Ateizmas kaip asmeninis apsisprendimas tarybų Lietuvoje*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015.

² Ainė Ramonaitė (moksl. red.), *Nematoma sovietmečio visuomenė*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015.

³ Saulius Grybkauskas (sud.), *Lietuviškoji nomenklatura 1956–1990 metais: tarp sovietinės sistemos ir neformalių praktikų*, Vilnius: Aukso žuvis, 2015; Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Valdemaras Klumbys (sud.), *Kažkas tokio labai tikro. Nepaklusnios sovietmečio visuomenės istorijos*, Vilnius: Aukso žuvis, 2015.

⁴ Jūratė Kavaliauskaitė, Ainė Ramonaitė (sud.), *Sąjūdžio ištakų beiėškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, Vilnius: Baltos lankos, 2011.

⁵ *Nematoma sovietmečio visuomenė*, op. cit., p. 13. Knygoje neminama 2013 m. pasirodžiusi Neringos Klumbytės ir Gulnaz Sharafutdinovos sudaryta studija, kurioje bandoma įrodyti, kad sovietinės visuomenės laisvės ir autonomijos yra nuleidžiamos „iš viršaus“. Būtent ši studija ypač aiškiai atskleidžia, su kuo „polemizuoja“ recenzuojamos knygos autoriai. Tai du skirtingas istoriografines stovyklas puikiai iliustruojantys veikalai. Žr. Neringa Klumbytė, Gulnaz Sharafutdinova, *Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–1985*, Lanham: Lexington Books, 2013.

⁶ *Nematoma sovietmečio visuomenė*, op. cit., p. 15.

interpretacijoms pažaboti pasitelkiamas iki šiol Lietuvos istoriografijoje ne ypač populiarus tarpdisciplininių tyrimų kelias, susiejantis sociologų, istorikų ir politologų įdirbį.

Susidoroti su tokia nelengva užduotimi dar kartą pasitelkiama ir socialinių tinklų prieiga, kuri ypač sėkmingai buvo pritaikyta *savaimios visuomenės* paieškoms, rekonstruojant Sąjūdžio genezę. Vis dėlto verta pažymėti, kad šįkart socialinių tinklų prieiga įvelkama į kompleksiškesnę sociologinį apdarą ir tampa sąryšių sociologijos paradigmos dalimi, kuri teigia, jog „visuomenė yra sąveikų suma arba tam tikras sąryšių audinys“⁷. Tokios paradigmos pasirinkimas sugestijuoja, kad šįkart bus narstomi sovietinės visuomenės ir jos dalyvių santykiai. Tačiau iškart reikia pabrėžti, kad santykių tyrimas čia nėra pakankamas, jis pasirenkamas kaip kelias į pagrindinį autorių tikslą – parodyti, kad vėlyvuju sovietmečiu būta ir „nesovietinės visuomenės“ apraiškų. Kitaip tariant, studijoje užsibrėžiama atskleisti skirtį ir išryškinti tuos neformalius socialinius tinklus, kurie kovojo su sistema ir buvo *savaimios visuomenės* pradžia, ir tuos, kurie stiprino sistemą ir skatino jos klestėjimą⁸. Viena iš knygos stiprybių yra tai, kad jos mokslinė redaktorė Ainė Ramonaitė geba aiškiai išdėstyti naudojamos prieigos teorinius aspektus. Tai ypač padeda analizuojant kitų autorių tekstus, kuriuose socialinių tinklų teorijos įžvalgos ne visada pritaikomos tiriamai temai. Pavyzdžiui, istoriko Sauliaus Grybkausko parengtame 8 skyriuje apie partikuliarizmo raišką Petro Griškevičiaus valdymo laikotarpiu gerokai trūksta knygoje naudojamos socialinių tinklų prieigos konstatavimo. Geriausiu atveju galime rasti tik retkarčiais išnyrančią vienišą „tinklo“ sąvoką.

Šį sociologinių teorijų perpratimą palengvina ir tai, kad knyga yra išties gerai sudaryta,

labai aiškiai struktūriškai ir tematiškai sudėlioti tekstai padeda skaitytojui brėžti orientyrus ir vizualizuoti tą „trečiąją sovietinę realybę“, kurią bando atkurti autoriai. Kompleksišką socialinių tinklų teoriją padeda perprasti ir vizualiai perteikti teoriškai galimų ir praktiškai egzistuojančių tinklų brėžiniai. Verta paminėti, kad skaitytojo akį džiugina ir ikonografinė medžiaga. Studijoje galime pamatyti anksčiau nepublikuotų kadru iš etnografinių švenčių, nomenklatūros privačių „pasisėdėjimų“, pagrindžio spaudos dalyvių veiklos ar Vilniaus „Bermudų trikampio“ lankytojų kasdienybę.

Knyga palieka gerą įspūdį, nes autorių pasirinkta metodologija atskleidžia nepažintą „sovietinės visuomenės“ veidą ir leidžia pateikti įdomias išvadas. A. Ramonaitė paskutinėje dalyje atlieka milžinišką darbą – sujungia įvairialypius tekstus ir dar kartą juos įprasmina per socialinių ryšių teoriją ir socialinio kapitalo paieškas aptartuose tinkluose. Išvadose išskiriamos pagrindinės gairės arba dėsniumai, kurie išryškina alternatyviąją „sovietinę realybę“, iki šiol „nerekonstruotą“ lietuviškoje istoriografijoje.

Paskutinėje knygos dalyje labiausiai išryškėja ideologijos vaidmuo ir jos „įprasminimas“ studijoje. Verta pažymėti, kad ideologija, paprastai susilaukianti dėmesio sovietologiniuose visuomenės tyrimuose⁹, čia turi ne pagrindinį vaidmenį. Studijoje neanalizuojama, kiek „normalus“ ar „nenormalus“ sovietmečio gyventojas iš tiesų yra paveikiamas ideologijos savo kasdienybėje, ar ji kaip nors koreguoja „nesovietinės visuomenės“ apraiškas. Vis dėlto ideologijai knygoje užkabinama labiau „konsoliduojančio prieš“ etiketė arba „jėga“, nuo kurios įmanoma pabėgti ir atsiverti. O jeigu tai pavyksta padaryti, patenki į stebuklų žemę – „nesovie-

⁷ *Ibid.*, p. 17.

⁸ *Ibid.*, p. 14.

⁹ Pavyzdžiui, Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuju sovietmečiu (1964–1984)*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2014.

tinę visuomenę“. Tačiau tekstuose naudojama tinklaveikos teorija sugestijuoja, kad tas „pabėgimas“ gali būti įgyvendintas tik tuomet, jei dalyvauja visa grupė ar kolektyvas. Kitaip tariant, „nesovietiško zona“ pasiekti vienam yra labai sunku arba neįmanoma.

Todėl vienas iš konceptų, kurie siūlomi knygoje, – tai „savųjų fenomenas“, kuris iš pirmo žvilgsnio gali panėšėti į A. Yurchako „savuosius“. Pastarieji pridengia vienas kitą, idant nepakliūtų į bėdą, ir nesipriešina sovietiniams ritualams, kad nekeltų nereikalingų bangų. Vis dėlto A. Ramonaitė, remdamasi savo, Valdemaro Klumbio ir Rytės Kukulytės tyrimais, brėžia visai kitokius „savųjų“ vaizdinius. Vienas jų įgauna „moralinės bendrijos“ pavidalą. Tokia bendrija pasižymi tuo, kad vienija žmones, kurie, nors viešai ir nedeklaruoja savo opozicijos sistemai, siekia sukurti alternatyvią erdvę, kurioje „tiesa“, nesavanaudiškumas, lojalumas ir galėjimas būti savimi būtų prioritetai¹⁰. Taigi knygoje siūloma mintis, kad toks altruistiškas „savumas“, kuris padeda atsilaikyti prieš sistemą, iš esmės gali rasti tik krikščioniškais tradicijomis besiremiančiose grupėse, kur moralinė tvirtybė ir atsidavimas yra nepajudinamos vertybės. O tai tik dar kartą patvirtina Lietuvos istorikų atliktus tyrimus, kuriuose Bažnyčia traktuojama kaip esminis opozicijos šaltinis¹¹, todėl knygoje per daug nenutolstama nuo jau žinomų tiesų.

Kita išvada oponuoja totalitaristinei paradigmai ir iš jos kylančiam suvokimui, kad kiekvienas yra paveiktas sistemos ir iš jos ištrūkti tiesiog neįmanoma. Kaip minėjau, knygoje teigiama, kad sovietinėje visuomenėje egzistavo alternatyvios erdvės, leidžiančios tos visuomenės gyventojui nutolti nuo neteisybės,

melo ir absurdo. Tokioms erdvėms priskiriamas katalikiškasis pagrindis su Eucharistijos bičiulių sąjūdžiu. Bet kaip papildomą strategiją, leidžiančią „ištrūkti iš melo“, A. Ramonaitė įvardija „kamufliazinį veikimą“, pavyzdžiui, slapstymąsi už oficialių sovietinių etnokultūrinių / tautinių organizacijų, bet tuo pat metu „tyliai“ platinančią nesovietinės tikrovės išgyvenimus¹². Aišku, čia skaitytojui gali kilti keletas abejonių. Visų pirma, „ištrūkimas iš melo“ mažų mažiausiai turėtų reikšti, kad ne tik sukuriama „tiesos oazė“, bet ir pats tiesos siekėjas iš esmės išsivaduoja nuo „melagių visuomenės“ įpročių. „Kamufliazinės taktikos“ labiau primena „dvigubus žaidimus“, kai, siekiant kilnių tikslų, pasinaudojama ta pačia sovietinėje visuomenėje perprasta melo taktika. Todėl skaitytojui natūraliai gali kilti klausimas, kuo etnokultūriuose tinkluose naudojamos „kamufliazinės taktikos“ skiriasi nuo „dvigubo gyvenimo“ praktikų ar kitų įvairių išgyvenimo strategijų vėlyvuju sovietmečiu, kurių pagrindinis dėmuo – kuo išmoningesnis ir profesionesnis melas?

Kita knygoje daroma įžvalga siekia parodyti, kokie aptarti socialiniai tinklai kuria gerą socialinį kapitalą, kurie – blogąjį. Studijoje konstatuojama, kad tik tokie tinklai, kurie yra glaudūs ir remiasi solidarumo normomis, gali siekti viešojo gėrio (nesiekiantys asmeninės naudos, nepiktnaudžiaujantys savo padėtimi). Tokiems tinklams priskiriami savilaidos tinklai, kurių dalyviai turėjo visus reikalingus „bruožus“. Bet įdomu ir tai, kad netgi sistemoje atsiradę neformalūs *blato* ir nomenklatūros tinklai, kurie teoriškai turėtų būti priskirti prikuriančių blogąjį kapitalą ir remiasi „amoralium draugiškumu“, gali tapti savotišku akstinu ir geriems pokyčiams valstybėje¹³. Pagal šią lo-

¹⁰ *Nematoma sovietmečio visuomenė*, op. cit., p. 356.

¹¹ Pavyzdžiui, Arūnas Streikus, *The Church in Soviet Lithuania*, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2012, 2013.

¹² *Nematoma sovietmečio visuomenė*, op. cit., p. 112

¹³ *Ibid.*, p. 360.

giką Grybkausko analizuoti lietuviškos nomenklatūros profesiniai tinklai, kurie tapo partikuliarizmo pagrindu sovietinėje Lietuvoje, galėtų būti traktuojami kaip teigiamas postūmis naujai moderniai visuomenei rastis. Todėl iki galo lieka neaišku, ar ir nomenklatūros profesinius tinklus ir savilaidą ilgalaikėje perspektyvoje galėtume sukelti į tą pačią kategoriją ir traktuoti kaip produkuojančius gerąjį socialinį kapitalą.

Net aptarus paminėtus neaiškusius, vertėtų išsiaiškinti, kas knygos autoriams padeda sudėlioti (ne)sovietinės visuomenės dėlionę. Matyti, kad dalis knygos pasakojimų yra rekonstruoti vien iš pateikėjų su(si)kurtų „atsiminimų“ klodų. Čia galėtume išskirti Jūratės Kavaliauskaitės nesovietiško išraiškų paieškas sovietinės visuomenės paribiuose ar Rūtos Žiliūtės *blato* santykių tyrimą. Šių knygos dalių įžvalgos daugiausia yra padarytos remiantis „sakytine istorija“ ar reprezentatyviomis anketinėmis apklausomis. Nors knygos sudarytojai iškart apsibrėžia tam tikrą problemišumą, kylantį iš šio šaltinio (pateikėjų subjektyvumą, atminties konstruktus), šis šaltinis neturi jokios atsvaros – „sargo“ funkciją atliekančio kito šaltinio. Tačiau reikia nepamiršti, kad ne visoms sovietinių tyrinėjimų problemoms išspręsti yra išlikę rašytinių šaltinių. Bet reikėtų pabrėžti, kad autorius visuomet gali akyliau pažvelgti į

„atmintį“ tyrimo metu. Gaila, bet tekstuose beveik neatsispindi tyrėjo kritiškumas ir įžvalgos, kad vienokie ar kitokie liudijimai galėtų būti dabar dominuojančių istorinių diskursų padariniai¹⁴. Todėl kartais gali susidaryti įspūdis, kad tokia sovietinė realybė, kurioje taip intensyviai reikėsi „kitokie“ sovietmečio gyventojai, tėra atmintyje susikurti „savęs“ vaizdiniai? Tokioje studijoje tyrėjas neapsaugotas ir nuo to, kad iš anksto nusibrėžta (ne)sovietinės visuomenės schema neretai koreguoja pateikėjams užduodamus klausimus ar atsakymų interpretacijas, idant būtų „empiriškai“ įrodyta nusipiešta kitokia sovietmečio realybė.

Taigi, kaip galėjome įsitikinti, knyga išties provokuoja mąstyti ir kelia tikrai nemažai klausimų. Tačiau tai nenuneigia to, kad studija yra vertinga, inovatyvi ir stengiasi surasti alternatyvų esamiems sovietmečio vaizdiniams. Galime teigti, kad ne veltui socialinių tinklų analizės metodologinė prieiga lietuviškoje istoriografijoje susilaukia vis daugiau dėmesio. Ši priemonė leidžia daryti tokias skartis, apie kurias anksčiau nebuvo svarstoma, rekonstruoti sunkiai matomus socialinius santykius ir jų teigiamą ar neigiamą postūmį ateities visuomenei. Šios studijos stiprybė yra gebėjimas sistemškai parodyti procesus, kaip sovietinėje visuomenėje galėtų užgimti „kitoks“ žmogus.

Rūta Grišinaitė

¹⁴ Galbūt knygos autoriams būtų pravertusi 2014 m. pasirodžiusi studija, kurioje analizuojama sovietmečio atminties specifika įvairių kartų atsiminimuose. Žr. Laima Žilinskienė (sud.), *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2014.